

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
MUZEJ CETINSKE KRAJINE
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U CETINSKOJ KRAJINI

RADOVI KOLOKVIJA
RIMSKA VOJSKA U PROCESU ROMANIZIRANJA
PROVINCIJE DALMACIJE

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Vol. 27	God. Year	2011.	S. P.	1-380	Zagreb, 2011.
---------	--------------	-------	----------	-------	---------------

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U CETINSKOJ KRAJINI
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE CETINA DISTRICT

RADOVI KOLOKVIJA
RIMSKA VOJSKA U PROCESU ROMANIZIRANJA PROVINCIJE DALMACIJE
PAPERS PRESENTED AT THE SYMPOSIUM
ROMAN ARMY IN THE ROMANISATION PROCESS OF THE PROVINCE OF DALMATIA

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
MUZEJ CETINSKE KRAJINE
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY - ZAGREB - *Founded 1878*

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
IN THE CETINA DISTRICT**

CONFERENCE

Sinj, October, 10-13 2006

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO - ZAGREB - *Utemeljeno 1878. god.*

**ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
U CETINSKOJ KRAJINI**

ZNANSTVENI SKUP

Sinj, 10.-13. listopada 2006.

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Izdanja HAD-a

Vol. 27   God.   2011.   S.   1-380   Zagreb, 2011.
Year   P.

ISSN 0351-8884

ISBN Hrvatsko arheološko društvo   978-953-6335-04-6

ISBN Muzej Cetinske krajine   978-953-56885-0-1

ISBN Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu   978-935-175-404-0

UDK: 902.2(497.5-37 Cetinska krajina)(063)

IZDANJA HRVATSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA
SVEZAK 27

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY EDITIONS
VOLUME 27

Nakladničko vijeće:
Editorial Committee:

Sanja Ivčević, Tatjana Kolak, Daria Ložnjak - Dizdar,
Emil Podrug, Domagoj Tončinić

Odgovorni urednici:
Editors:

Anita Librenjak: Arh. istraživanja u Cetinskoj krajini, Domagoj Tončinić:
Kolokvij - Rimska vojska u procesu romaniziranja prov. Dalmacije

Uredništvo:
Editorial Board:

Jacqueline Balen, Hrvoje Potrebica

Prijevod:
Translation:

Danica Šantić

Lektorica:
Lector:

Katja Tresić-Pavičić

Oblikovanje:
Graphic design:

Srećko Škrinjarić

Nakladnici:
Publishers:

Hrvatsko arheološko društvo, Muzej Cetinske krajine
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tiskara:
Printed by:

Tiskara Zelina d. d., Sveti Ivan Zelina

Naklada:
Print run:

500 primjeraka
500 copies

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjiž-
nice u Zagrebu pod brojem 782672.

Anita Librenjak		Ivana Ožanić Roguljić	
Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini od 1980. do 2006. godine <i>Survey of archaeological excavations in the Cetina District (Cetinska krajina) between 1980 and 2006</i>	9	Otok - Mirine <i>Otok - Mirine</i>	267
Stanko Piplović		Franko Oreb	
Antički nalazi u Sinjskom kotaru na prijelazu XIX. u XX. stoljeće <i>Roman finds at Sinj District (Sinjski kotar) at the turn of 19th to 20th century</i>	33	Dopisivanje o. Petra Bačića Krstitelja iz Sinja s Franom Radićem, urednikom "Starohrvatske prosvjete" <i>Correspondence between f. Petar Baptist Bačić from Sinj and Frano Radić, the Editor of "Starohrvatska Prosvjeta"</i>	277
Tomislav Šeparović		Radovi kolokvija	
Novac s Garduna u Muzeju Cetinske krajine <i>Coins from Gardun in the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	49	Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije <i>Papers presented at the Symposium Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia</i>	
Dino Demicheli		Miroslav Glavičić	
Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i zbirke Franjevačkog samostana u Sinju <i>Unpublished ancient roman inscriptions belonging to the Museum of the Cetina District and to the Franciscan Monastery Collection in Sinj</i>	69	Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu <i>Archaeological excavations of the amphitheatre in Burnum</i>	289
Miroslava Topić		Luka Bekić	
Nalazi s Čitluka u fundusu Muzeja Cetinske krajine <i>Finds from Čitluk in the Collections of the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	99	Andetrij, rimsko vojno uporište. Topografske odrednice <i>Andetrium, Roman military stronghold</i>	315
Sanja Ivčević		Radoslav Dodig	
Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun) <i>Roman fibulae from military camp Tilurium (Gardun)</i>	161	Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...? <i>Roman complex at Gračine. Military camp or ... ?</i>	327
Zrinka Šimić-Kanaet		Adnan Busuladžić	
Rimske svjetiljke iz Tilurija <i>Roman lamps from Tilurium</i>	187	Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela <i>Some samples of Roman military equipment from Mogorjelo</i>	345
Dubravka Čerina		Domagoj Tončinić,	
Osam amfora iz arheološke zbirke Muzeja Cetinske krajine <i>Eight amphorae from archaeological Collection of the Museum of the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	219	Angela Tabak,	
Marinko Tomasović		Anita Librenjak	
Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine <i>Archaeological topography on the left bank of the Cetina River lower course</i>	229	Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini <i>Roman military stamps in the Cetina District (Cetinska krajina)</i>	361

Radovi kolokvija
Rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije
Sinj, 13. listopada 2006.

Papers presented at the Symposium
Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia
Sinj, October, 13th 2006

Program kolokvija
Program of the Symposium

Marin Zaninović
Rimska vojska u Iliriku
The Roman Army in Illyricum

Domagoj Tončinić
Angela Babić
Anita Librenjak
Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini
Roman military stamps in the Cetina District (Cetinska krajina)

Mirjana Sanader
Rimski legijski logor Tilurij
Roman Legionary Fortress Tilurium

Miroslav Glavičić
Željko Miletić
Burnum, vojni logor i civilna naselja
Burnum, the Military Fortress and the Civil Settlements

Teodora Tomasevic Buck
Vindosnissa – vojni logor legije XI *Claudiae piae fidelis*
Vindosnissa – the Fortress of legio XI Claudia pia fidelis

Adnan Busuladžić
Neki primjeri rimske vojne opreme iz Mogorjela
Some samples of Roman military equipment from Mogorjelo

Janka Istenič
Rimska vojska i rana romanizacija područja današnje Slovenije
The Roman Army as a Factor of early Romanisation in Slovenia

Kristina Džin
Prikaz oružja na javnim građevinama *Coloniae Polae*
Representations of Weapons at Public Buildings at colonia Pola

U okviru znanstvenoga skupa Hrvatskoga arheološkog društva u Sinju je 2006. godine prvi put organiziran tematski i pozivni kolokvij. Tema kolokvija bila je Rimsko vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije. Organizacija kolokvija povjerena je Domagoju Tončiniću s Odsjeka za arheologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Ivanu Radmanu Livaji iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu.

Na kolokvij u se nastojalo prikazati stanje istraživanja i trenutačne spoznaje o rimskoj vojsci i njezinoj ulozi u procesu romaniziranja provincije Dalmacije. Zato su se ponovno razmotrila pitanja o povijesti rimskoga osvajanja Ilirika, o ulozi rimske vojske u gospodarstvu provincije Dalmacije, o materijalnoj i duhovnoj kulturi rimske vojske te o utjecaju naseljavanja veterana u unutrašnjosti provincije na njezinu urbanizaciju. U tome je kontekstu bilo važno predstaviti trenutačne spoznaje o najvažnijim vojnim nalazištima u provinciji Dalmaciji, prvenstveno o dvama legijskim logorima na kojima su se posljednjih nekoliko godina provodila intenzivna arheološka istraživanja (*Burnum* i *Tilurium*). Isto tako raspravljalo se o nalazištima na kojima ili nije bilo arheoloških istraživanja ili ona dosad nisu bila objavljena na zadovoljavajući način (*Andetrium*, *Bigestae* i *Mogorjelo*).

Osim profesora Marina Zaninovića kojemu je, između ostaloga, rimsko vojska već nekoliko desetljeća predmet znanstvenoga istraživanja, u

radu kolokvija sudjelovali su i drugi stručnjaci iz Hrvatske i inozemstva. Tako su o svojim iskustvima i spoznajama iz Hrvatske izvijestili hrvatski znanstvenici Angela Babić, Luka Bekić, Kristina Džin, Miroslav Glavičić, Anita Librenjak, Željko Miletić, Mirjana Sanader i Domagoj Tončinić, iz Bosne i Hercegovine Adnan Busuladžić i Radoslav Dodig te Janka Istenič iz Slovenije i Teodora Tomašević Buck iz Švicarske.

U radu kolokvija sudjelovali su i brojni zainteresirani kolege arheolozi. Postavljena pitanja i živa diskusija pridonijeli su uspješnosti kolokvija. Naravno, najviše je zanimanja bilo za nova istraživanja legijskih logora u Burnumu i Tiluriju jer nakon dugo vremena odgovori na otvorena pitanja proizlaze iz arheoloških istraživanja, a ne temelje se samo na epigrafskim spomenicima i slučajnim nalazima.

Domagoj Tončinić

In 2006 in Sinj, during the Croatian Archaeological Society Conference, a symposium with themed sessions and invited lecturers was organised. The topic of the symposium was “Roman army in the Romanisation process of the province of Dalmatia.” The organisers of the symposium were Domagoj Tončinić from the Archaeology Department, Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb and Ivan Radman Livaja from the Archaeological museum in Zagreb.

The goal of this symposium was to show the situation in research and current understanding of the Roman army and its role in the Romanisation process of the province of Dalmatia. On that occasion many questions were reassessed: the Roman conquest of Illyricum, the role of the Roman army in the economy of the province of Dalmatia, the material and spiritual culture of the Roman army, but also the influence of veteran population in the inner part of the Province on its urbanisation. In this context it was important to show current understandings about the most important military sites in the province of Dalmatia – first and foremost the two legionary fortresses that have undergone intensive archaeological research during the last few years - Burnum and Tilverium. Other sites that have not been researched at all and those that have not been adequately published, such as Andetrium, Bigestae and Mogorjelo, were also discussed.

Except Prof. Dr. Sc. Marin Zaninović, to whom, among other things, the Roman army has been the scientific objective for several decades, other experts from Croatia and abroad also participated in this symposium. Angela Babić, Luka Bekić, Kristina Džin, Miroslav Glavičić, Anita Librenjak, Željko Miletić, Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić from Croatia, Adnan Busuladžić and Radoslav Dodig from Bosnia and Herzegovina, Janka Istenič from Slovenia and Teodora Tomašević Buck from Switzerland gave reports of their experiences and understandings.

Except for the experts mentioned above, many other archaeologists interested in this topic also participated in the symposium. The questions raised and the lively debate added to the symposium’s success. Of course, the participants showed the biggest interest in the new research of legionary fortresses in Burnum and Tilverium because, for the first time, we can base our answers on archaeological research and not only on epigraphic monuments and random finds.

Domagoj Tončinić

DOMAGOJ TONČINIĆ, ANGELA TABAK, ANITA LIBRENJAK
RIMSKI VOJNI PEČATI U CETINSKOJ KRAJINI¹

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljeno: 5. 7. 2007.
UDK: 904:736.3(497.5-37 Cetinska krajina)“652”

Domagoj Tončinić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb
dtoncini@ffzg.hr

Angela Tabak
Muzej triljskog kraja
Don Ante Bućana 1
HR – 21240 Trilj
muzej.triljskog.kraja@st.t-com.hr

Anita Librenjak
Muzej Cetinske krajine
Andrije Kačića Miošića 5
HR – 21230 Sinj
muzej.cetinske.krajine1@st.htnet.hr

Godine 1967. Geza Alföldy analizirao je rasprostranjenost pečata vojnih postrojbi u rimskoj provinciji Dalmaciji i ustanovio da su tu vrstu nalaza za sobom ostavile četiri postrojbe: legio XI Claudia pia fidelis (Burnum, Dolac i Salona), legio VIII Augusta (Smrdelji, Burnum, Asseria, Gradčine), legio IV Flavia felix (Smrdelji, Burnum, Asseria, Promona, Andetrium, Salona i Vitina) i cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum (Tilurium, Andetrium, Salona). U usporedbi s provincijama na granicama Carstva (Britanijom, Germanijom i Panonijom) u Dalmaciji je zabilježen relativno malen broj vojnih pečata. To se može objasniti relativno kratkim boravkom važnijih vojnih postrojbi u Dalmaciji koji se datira u razdoblje do sredine 1. st. po. Kr. kada pečati vojnih postrojbi na ciglama još nisu bili uobičajeni. Nedostatak značajnijih nalaza pečata vojnih postrojbi u Dalmaciji može se, doduše, argumentirati i malobrojnim istraživanjima rimskih vojnih lokaliteta, što se prije svega odnosi na Tilurij, logor u kojem je boravila VII. legija. U međuvremenu su u okviru projekta Rimski legijski logori u Hrvatskoj – Tilurij (0130460) provedena važna znanstvena istraživanja: arheološka iskopavanja u Tiluriju i analiza inventara Muzeja Cetinske krajine, Arheološke zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju i Muzeja triljskog kraja. Ona su popunila prazninu i promijenila sliku o rasprostranjenosti vojnih pečata u Dalmaciji. Na popis nalazišta pečata IV. legije Flavia felix i XI. legije Claudia pia fidelis mora se uvrstiti i Tilurij, a na popis postrojbi koje su u rimskoj provinciji Dalmaciji proizvodile cigle s pečatima moraju se uvrstiti dvije nove – cohors III Alpinorum i legio VII Claudia pia fidelis. Pojedini se pečati u ovome radu objavljuju prvi put te se analiziraju u kontekstu ostalih pečata vojnih postrojbi u provinciji Dalmaciji.

Ključne riječi: tegule, pečati, legio VII Claudia pia fidelis, legio XI Claudia pia fidelis, legio IV Flavia felix, cohors III Alpinorum, cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum

Godine 1967. Geza Alföldy analizirao je rasprostranjenost pečata vojnih postrojbi u rimskoj provinciji Dalmaciji i ustanovio da su tu vrstu nalaza za sobom ostavile četiri postrojbe: *legio XI Claudia pia fidelis* (Burnum, Dolac i *Salona*), *legio VIII Augusta* (Smrdelji, Burnum, *Asseria*, Gradčine), *legio IV Flavia felix* (Smrdelji, Burnum, *Asseria*, Promona, *Andetrium*, Sa-

lona i *Vitina*) i *cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum* (Tilurium, *Andetrium*, *Salona*). U usporedbi s provincijama na granicama Carstva (Britanijom, Germanijom i Panonijom) u Dalmaciji je zabilježen relativno malen broj vojnih pečata. To se može objasniti relativno kratkim boravkom važnijih vojnih postrojbi u Dalmaciji koji se datira u razdoblje do sredine 1. st.

po. Kr. kada pečati vojnih postrojbi na ciglama još nisu bili uobičajeni. Nedostatak značajnijih nalaza pečata vojnih postrojbi u Dalmaciji može se, doduše, argumentirati i malobrojnim istraživanjima rimskih vojnih lokaliteta, što se prije svega odnosi na Tilurij, logor u kojemu je boravila VII. legija, odnosno VII. legija *Claudia pia fidelis* (Alföldy 1967: 44–51). U ponovno objavljenome radu Alföldy je (1987a: 317–324) ukazao na dvije važne novosti. Naime u međuvremenu je Susanne Zabehtlicky-Scheffenegger uz ostale pokretne nalaze objavila i vojne pečate s istraživanja u Burnu 1973–1974. godine (Zabehtlicky-Scheffenegger 1979: 40–42). Tako je potvrđena pretpostavka da se nedostatak značajnijih nalaza pečata rimskih vojnih postrojbi u Dalmaciji može objasniti malobrojnim istraživanjima rimskih vojnih lokaliteta. Pronađeno je šezdeset pet pečata, čime je uvelike nadmašen broj dotad poznatih pečata iz provincije Dalmacije. Nadalje Alföldy je podsjetio na podatak koji je John J. Wilkes naveo u svojoj monografiji o Dalmaciji. Istaknuo je da je u Franjevačkome samostanu u Sinju vidio više tegula s pečatom *LEG(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis)* koji navodno potječu iz Ekva i možda iz Tilurija (Wilkes 1969: 96, bilješka 1; 1969: 101, bilješka 2). Kasnije je Wilkes (1979: 65) istaknuo da se radi o najmanje šest pečata od kojih pojedini potječu iz Ekva, ali se ne može isključiti mogućnost da potječu i iz obližnjega Tilurija. Wilkesova su zapažanja ukazala na još jedno moguće objašnjenje nedostatka značajnijih nalaza pečata vojnih postrojbi u Dalmaciji. Riječ je naime o činjenici da brojni stariji nalazi nikada nisu objavljeni.

Arheološka iskopavanja u rimskome vojnom logoru Tiluriju i analiza inventara Muzeja Cetinske krajine, Arheološke zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju i Muzeja triljskog kraja promijenili su sliku o rasprostranjenosti vojnih pečata u rimskoj provinciji Dalmaciji. Mijenja se predodžba koju je o rasprostranjenosti rimskih vojnih pečata u provinciji Dalmaciji stvorio Alföldy (1967; 1987a; 1987b), što su u međuvremenu potvrdile druge objave dosad neobjavljenih starijih nalaza (Dodig 2008; Pedišić – Podrug 2008), kao i objavljena arhivska građa (Marun 1998).

Legio III Flavia felix

Godine 1997. u Tiluriju je otkrivena kasnoantička grobnica prekrivena dvjema stelama koje se datiraju u 1. st. po. Kr. (Sanader 1999–2000). Na dnu grobnice nađena je tegula s pečatom III. legije *Flavia felix* (kat. br. 24). Još jedna tegula s pečatom III. legije *Flavia felix* (kat. br. 23) otkrivena je u Muzeju triljskog kraja prilikom njegova osnivanja. Točno mjesto nalaza nije poznato, ali se opravdano može pretpostaviti da i ona potječe iz Tilurija.

Dosad su poznata sljedeća nalazišta pečata III. legije *Flavia felix* u provinciji Dalmaciji: Burnum, *Asseria*, Smrdelji, Promona, *Andetrium*, *Salona* i *Vitina* kod Bigeste. Zbog novih nalaza spomenutim nalazištima treba pridružiti i *Tilurium* (usp. Tončinić 2009: 1453). Ulomci tegula kat. br. 23 i 24 jedina su sigurna potvrda III. legije *Flavia felix* u Tiluriju. Uz njih se mogućim spomenikom te legije može držati samo jedan nadgrobni spomenik, i to na temelju jako oštećena natpisa. No u tome slučaju u obzir dolaze i VII. i XI. legija *Claudia pia fidelis* (Tončinić 2007: 263). Zato ostaju upitne okolnosti pod kojima su tegule kat. br. 23 i 24 dospjele u Tilurij. One se ne mogu smatrati dokazom da je III. legija *Flavia felix* ili jedna njezina veksilacija boravila u Tiluriju. Naime vjerojatno je i ono objašnjenje po kojemu se tegule povezuju s isporukom građevinskoga materijala u vrijeme kada u Tiluriju više nije boravila VII. legija *Claudia pia fidelis*.

III. legija *Flavia felix* osnovana je nakon ustanka Batava 69–70. g. po. Kr. Nakon odlaska XI. legije *Claudia pia fidelis* u Vindonisu 70. g. po. Kr. logor u Burnu zauzela je III. legija *Flavia felix*, a već je 86. godine premještena u Meziju (Campbell 2006: 21–24; Cambi et al. 2007). U to razdoblje, dakle između 70. i 86. g. po. Kr., treba datirati i njezine pečate u rimskoj provinciji Dalmaciji, pa tako i tegule kat. br. 23 i 24.

Legio VII Claudia pia fidelis

Godine 2001. u Tiluriju je prilikom istraživanja cisterne pronađen ulomak tegule kat. br. 26 s pečatom VII. legije *Claudia pia fidelis* (Tončinić 2003: 226, Nr. 18, T. 3.2). Godine 2005. za istraživanja građevine s kontraforima otkriven je i ulomak tegule s pečatom iste legije kat. br. 27 (Sanader et al. 2006). Pečati se mogu

čitati na sljedeći način: [L]EG(ionis) VII [C(laudiae) P(iae) F(idelis)] (kat. br. 26), odnosno [LEG(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis)] (kat. br. 27). Predloženo čitanje rezultat je usporedbe s pečatima iste legije koji se čuvaju u Arheološkoj zbirci Franjevačkoga samostana u Sinju (kat. br. 1–11) i dosad nisu objavljeni. Već je istaknuto da ih je spomenuo John J. Wilkes u svojem kapitalnom djelu o provinciji Dalmaciji (Wilkes 1969: 96, bilj. 1; 1969: 101, bilj. 2) i u jednome radu o tegulama u rimskoj provinciji Dalmaciji (Wilkes 1979: 65). Za deset od jedanaest pečata (kat. br. 1–7 i 9–11) nije sačuvan podatak o mjestu nalaza. U inventarnoj knjizi uz pečat kat. br. 8 stoji da je nađen u mjestu Hrvace – ispod Krinja te da je J. Paviša pronašao tri ulomka tegula s pečatom VII. legije na oranici Luka ispod Krinja nedaleko od Jezera i poklonio ih Zbirci Franjevačkoga samostana u Sinju. Kasnije su u Čitluku nađeni ulomci s istim pečatom. Hrvace i Čitluk pripadaju području Ekva (*Aequum*). Kako Wilkes (1979: 65) tvrdi, pečati navodno potječu iz Ekva, a možda i iz Tilurija. Još tri pečata te legije čuvaju se u Muzeju Cetinske krajine (kat. br. 15–17). Pečat kat. br. 15 prema inventarnoj je knjizi nađen u Čitluku, unutar gradskih zidina Ekva. Riječ je o slučajnome nalazu Ante Vuletića iz 1959. godine. Pečat kat. br. 17 pronađen je 10. srpnja 1979. godine također u Čitluku, na iskopu zemlje kod kuće M. Bilandžića, a s terena ga je donio Ante Milošević. Treći primjerak kat. br. 16 otkupljen je 30. prosinca 1972. godine od Petra Tadinca, stanovnika Garduna, i najvjerojatnije potječe iz Tilurija.

Na osnovi tih nalaza i za VII. se legiju može reći da je u rimskoj provinciji Dalmaciji proizvodila opeku s pečatima. Kao mjesta nalaza sa sigurnošću se mogu navesti Tilurij i Ekv (usp. Tončinić 2009: 1454).

Nalazi tegula s pečatima VII. legije *Claudia pia fidelis* u Tiluriju mogu se objasniti činjenicom da je Tilurij bio logor u kojemu se ta legija smjestila za vrijeme boravka u rimskoj provinciji Dalmaciji. Ni na jednome drugom nalazištu na području rimske provincije Dalmacije nije zabilježen toliki broj aktivnih vojnika VII. legije kao u Tiluriju. Ta je činjenica već zarana uputila na zaključak da se logor VII. legije za vrijeme njezina boravka u rimskoj provinciji Dalmaciji morao nalaziti u Tiluriju (Ritterling 1925: 1617–1618; Betz 1938: 8–9; Tončinić 2004: 173–174). U međuvremenu se

sustavna arheološka istraživanja u Tiluriju kontinuirano provode od 1997. godine. Pokretni arheološki nalazi s tih istraživanja, odnosno predmeti rimske vojne opreme i naoružanja te dokumentirani ostaci arhitekture, danas potvrđuju postojanje rimskoga vojnog logora u selu Gardunu kod Trilja (Sanader 2003). Nalazi iz Ekva upućuju na mogućnost da je VII. legija *Claudia pia fidelis* bila uključena u građevinske radove na području te kolonije ili da je u najmanju ruku te radove opskrbljivala vlastitim građevinskim proizvodima. Ne smije se, naravno, isključiti mogućnost da su tegule s pečatima VII. legije *Claudia pia fidelis*, koje su nađene u Ekvu, onamo dospjele naknadno. One su još u vrijeme antike, ali i mnogo kasnije, kao građevinski materijal mogle biti dopremljene sa svoje izvorne lokacije u logoru u Tiluriju, nakon što ondje više nisu ispunjavale prvobitnu namjenu. Ulomci kat. br. 16, 26, 27 dokazuju da je VII. legija *Claudia pia fidelis* u Tiluriju koristila tegule označene pečatima sa svojim imenom.

Svi u potpunosti sačuvani pečati pripadaju VII. legiji *Claudia pia fidelis* i mogu se datirati u razdoblje između 42. g. po. Kr., kad je legija dobila počasni naslov, i vremena kad je iz Dalmacije odlazila u provinciju Meziju (Betz 1938: 37–39; Wilkes 1969: 96, bilj. 1; 1979: 65).

Legio XI Claudia pia fidelis

Za vrijeme istraživanja 2005. godine u Tiluriju pronađen je ulomak tegule s pečatom XI. legije *Claudia pia fidelis* (kat. br. 28). U Muzeju Cetinske krajine čuvaju se još tri ulomka tegula s pečatom XI. legije *Claudia pia fidelis* (kat. br. 18–20). Sva tri ulomka otkupljena su od Petra Tadinca, pa se i za njih može pretpostaviti da potječu iz Tilurija.

Pečati XI. legije *Claudia pia fidelis* dosad nisu sa sigurnošću zabilježeni u Tiluriju. Iako Patsch (1900: 78) spominje jedan pečat te legije u Tiluriju, moguće je da se ipak radi o pečatu iz Dolca (Betz 1938: 26). Zasad su poznata tri nalazišta pečata XI. legije *Claudia pia fidelis* u provinciji Dalmaciji – Burnum, Dolac i *Salona*, no zbog novih nalaza treba im dodati i Tilurij. Osim pečatima kat. br. 18–20 XI. legija *Claudia pia fidelis* potvrđena je u Tiluriju i jednim pečatom na olovnoj cijevi (Betz 1938: 22). Postoji mogućnost da je nakon

odlaska VII. legije *Claudia pia fidelis* u Tiluriju boravila jedna veksilacija XI. legije *Claudia pia fidelis* (Zaninović 1996: 289). No činjenica je da su na nadgrobnim spomenicima u Tiluriju potvrđeni samo pripadnici XI. legije, odnosno pripadnici koji su preminuli prije 42. god. po. Kr., dakle u razdoblju kad je u Tiluriju boravila VII. legija (CIL III 2708 = 9725, 2711; Betz 1938: 18, 46; Zaninović 1996: 289). Samo se za jedan nadgrobni spomenik na temelju jako oštećena natpisa može pretpostaviti da predstavlja spomenik te legije. Međutim u obzir dolaze i legije VII. *Claudia pia fidelis* i IV. *Flavia felix* (Tončinić 2007: 263). Stoga ostaju upitne okolnosti pod kojima su tegule kat. br. 18–20 dospjele u Tilurij. One se ne mogu držati dokazom da je XI. legija *Claudia pia fidelis* ili jedna njezina veksilacija boravila u Tiluriju. Naime vjerojatno je i ono objašnjenje po kojemu se tegule povezuju s isporukom građevinskoga materijala u vrijeme kad u Tiluriju više nije boravila XI. legija *Claudia pia fidelis*.

XI. legija *Claudia pia fidelis* u Dalmaciji je boravila nešto duže od VII. legije *Claudia pia fidelis*. Provinciju je napustila u jeku građanskoga rata 69. god. po. Kr. (Ritterling 1925: 1692; Betz 1938: 18, 22, 67–68, kat. br. 85, 89, 113; Zaninović 1996: 289). Kao i u slučaju VII. legije *Claudia pia fidelis*, svi u potpunosti sačuvani pečati XI. legije u Dalmaciji nose počasni naslov *Claudia pia fidelis*. Zato se mogu datirati u razdoblje između 42. god. po. Kr., kada je legija dobila počasni naslov, i njezina odlaska iz Dalmacije 69. god. po. Kr. Isto vrijedi i za tegule kat. br. 18–20 i 28.

Cohors III Alpinorum

Prilikom iskopavanja u Tiluriju 1999. godine nađena je tegula s pečatom III. kohorte *Alpinorum* (kat. br. 25). U Muzeju Cetinske krajine čuva se ulomak pečata kat. br. 21 koji se na osnovi prethodnoga nalaza također može pripisati III. kohorti *Alpinorum*. Ulomak je otkupljen od Petra Tadinca, pa se i za njega može pretpostaviti da potječe iz Tilurija.

Na osnovi spomenutih nalaza III. kohortu *Alpinorum* možemo uvrstiti na popis rimskih postrojbi koje su u provinciji Dalmaciji proizvodile opeku s pečatima. Kao mjesta njihova nalaza sa sigurnošću se može navesti Tilurij (usp. Tončinić 2009: 1454). Osim navedenim pečatima III. kohorta *Alpinorum* u Tiluriju je po-

tvrdena i nadgrobnim natpisom CIL III 14935 (usp. i CIL III 14935; Alföldy 1987b: 245–247, 268–269, 280–282, kat. br. 5/7; Spaul 2000: 266–268). Pečati III. kohorte *Alpinorum* vjerojatno potječu iz 2. stoljeća. Kohorta je u to vrijeme bila smještena u Andetriju, a u Tiluriju je vjerojatno boravila jedna manja jedinica (Alföldy 1987b: 246; Zaninović 1996: 289).

Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum

Iako su pečati VIII. kohorte *Voluntariorum civium Romanorum* već ranije zabilježeni u Tiluriju, za arheoloških iskopavanja u Tiluriju zasad nisu nađene opeke s pečatima te postrojbe. U Arheološkoj zbirci Franjevačkoga samostana u Sinju čuvaju se primjerci kat. br. 12–14. Za kat. br. 13 u inventarnoj je knjizi zabilježeno da potječe iz Ekva, dok mjesto nalaza preostalih dvaju primjeraka nije poznato.

Zasad je poznato pet nalazišta pečata VIII. kohorte *Voluntariorum civium Romanorum* u provinciji Dalmaciji: *Tilurium*, *Andetrium*, *Salona*, *Bigeste* i Split, no zbog spomenutih novih nalaza valja im pridružiti još jedno civilno nalazište (usp. Tončinić 2009: 1454). To ponovno otvara pitanje o načinu na koji su tegule vojnih postrojbi došle na civilno nalazište. Kao i u slučaju pečata VII. legije *Claudia pia fidelis*, nalazi pečata VIII. kohorte *Voluntariorum civium Romanorum* iz Ekva također upućuju na mogućnost da je ta postrojba bila uključena u građevinske radove na području te kolonije ili je u najmanju ruku radove opskrbljivala vlastitim građevinskim proizvodima. Ne smije se, naravno, isključiti mogućnost da su opeke s pečatima VIII. kohorte *Voluntariorum civium Romanorum*, koje su nađene u Ekvu, onamo dospjele naknadno. One su još u vrijeme antike, ali i mnogo kasnije, kao građevinski materijal mogle biti dopremljene sa svoje izvorne lokacije u logoru u Tiluriju, nakon što ondje više nisu ispunjavale prvobitnu namjenu.

VIII. kohorta *Voluntariorum civium Romanorum* brojnim je natpisima potvrđena u Tiluriju (CIL III 9724 (2706), 9732, 13187, 13975, 143361 (10182), 14930; Bulić 1903: 129, br. 3315; Abramić 1940: 225 i dalje; Alföldy 1987b: 254–255, 268–269, 288–291, kat. br. 18/4–11; Spaul 2000: 35–37; Tončinić 2005: 147–157; Demicheli 2006: kat. br. 18). Pečati VIII.

kohorte *Voluntariorum civium Romanorum* vjerojatno potječu iz razdoblja od sredine 2. do sredine 3. stoljeća kad je kohorta bila smještena u Tiluriju (Alföldy 1987b; Zaninović 1996: 289).

Valja zaključiti da su znanstvena istraživanja koja se izvode u okviru projekta Rimski legijski logori u Hrvatskoj – Tilurij (0130460) – dakle arheološka iskopavanja u Tiluriju i analiza inventara Muzeja Cetinske krajine, Arheološke zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju i Muzeja triljskog kraja – popunila prazninu i promijenila sliku o rasprostranjenosti vojnih pečata u rimskoj provinciji Dalmaciji. Na popis nalazišta pečata IV. legije *Flaviae felix* i XI. legije *Claudia piae fidelis* mora se uvrstiti i Tilurij, na popis nalaza VIII. kohorte *Voluntariorum civium Romanorum* Ekv, a na popis postrojbi koje su u rimskoj provinciji Dalmaciji proizvođile cigle s pečatima moraju se uvrstiti dvije nove: III. kohorta *Alpinorum* i VII. legija *Claudia pia fidelis*.

Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka

1. Ulomak tegule s pečatom legije VII *Claudia pia fidelis*
Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 19.
Mjesto nalaza: Nepoznato.
Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 12,5 × 11,5 × 3,3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 6/8 light red.
Opis pečata: Sačuvan je samo početni dio pečata. Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,5–2,7 cm) oblika *tabulae ansatae*. Početna ansa ima polukružni oblik. Pečat je mjestimično izlizan.
Pečat se slijeva nadesno čita:
LEGVII[_ _ _]
Leg(ionis) VII [C(laudiae) p(iae) f(idelis)]
Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D.
Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
Literatura: Neobjavljeno.

2. Ulomak tegule s pečatom legije VII *Claudia pia fidelis*
Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 20.
Mjesto nalaza: Nepoznato.
Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 12,5 × 9,5 × 3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 5/6 red.
Opis pečata: Sačuvan je samo završni dio pečata. Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,5–2,7 cm) oblika *tabulae ansatae*. Završna ansa ima polukružni oblik.
Pečat se slijeva nadesno čita:
[LEG]VII C.P.F
[Leg(ionis)] VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)
Ispred broja VII vidljiva je okomita hasta koju je moguće interpretirati i kao dio slova G i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Između slova C i P te slova P i F nalazi se po jedna točka u funkciji razdjelnice.
Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
Literatura: Neobjavljeno.

3. Ulomak tegule s pečatom legije VII *Claudia pia fidelis*
Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 22.
Mjesto nalaza: Nepoznato.
Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 14 × 9,7 × 3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Oko pečata djelomično je sačuvan utisnuti žlijeb koji je bio izveden u obliku petlje ili osmice. Boja po Munsellu: 2.5YR 4/8 red.
Opis pečata: Sačuvan je samo završni dio pečata. Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,5–2,6 cm) oblika *tabulae ansatae*. Završna ansa ima polukružni oblik, ali njezin gornji dio nije sačuvan.
Pečat se slijeva nadesno čita:
[L]EGVIIC.P.F
[L]eg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)
Ispred slova E vidljiva je vodoravna hasta koju je moguće interpretirati kao dio slova L. Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Između slova C i P te slova P i F nalazi se po jedna točka u funkciji razdjelnice.
Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
Literatura: Neobjavljeno.

4. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 23.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 8 × 15 × 3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 5YR 7/6 reddish yellow.

Opis pečata: Sačuvan je samo završni dio pečata.

Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,4–2,8 cm) oblika *tabulae ansatae*. Završna ansa ima polukružni oblik. Slova su jako izlizana.

Pečat se slijeva nadesno čita:

[L]EGVII C·P·F

[L]eg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Ispred slova E vidljive su vodoravna i okomita hasta koje je moguće interpretirati kao dio slova L. Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Između slova C i P nalazi se točka u funkciji razdjelnice. Zbog izlzanosti pečata ista se točka ne razaznaje između slova P i F.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

5. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 24.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 12,3 × 12,5 × 2,8 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 5YR 6/6 reddish yellow.

Opis pečata: Sačuvan je samo središnji dio pečata.

Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,7–3 cm). Slova su jako izlizana.

Pečat se slijeva nadesno čita:

L[EGVII]C·[P·F]

L[eg(ionis) VII] C(laudiae) [p(iae) f(idelis)]

Iza slova C nalazi se točka u funkciji razdjelnice.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

6. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 26.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule

(dim. 16,6 × 25,8 × 2,9 cm) s pečatom. Tegula je slabo pečena, ispucane i neravne površine. Boja po Munsellu: 2.5YR 5/8 red.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,5 cm) oblika *tabulae ansatae*.

Objе anse imaju polukružni oblik. Slova su oštećena i mjestimično nejasna.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEGVIIC·PF

Leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u

ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Iza slova C nalazi se točka u funkciji razdjelnice. Zbog izlzanosti pečata ista se točka ne razaznaje između slova P i F.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

7. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 27.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 25,5 × 30 × 2,7 cm) s pečatom. Ulomak ima sačuvan jedan originalni prošireni rub visok 5,3–5,7 cm. Boja po Munsellu: 2.5YR 5/8 red.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. oko 2,4 cm) oblika *tabulae ansatae*.

Početna ansa ima polukružni oblik, a završna nije sačuvana. Slova su djelomično oštećena i mjestimično nejasna.

Pečat se slijeva nadesno čita:

[LEG]VIICPF

[Leg(ionis)] VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Ispred broja VII prepoznaju se ostaci slova G koje je moguće interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Zbog oštećenja nije jasno nalazi li se između slova C i P te slova P i F točka u funkciji razdjelnice.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

8. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 28.

Mjesto nalaza: Hrvace – ispod Krinja. J. Paviša pronašao je tri ulomka tegula s pečatom VII. legije na oranici Luka ispod Krinja nedaleko od Jezera i poklonio ih ZFS-u. Kasnije su u Čitluku nađeni ulomci s istim pečatom (v. Inv. B, str. 34, br. 103. i 104).

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 24,5 × 32 × 3,5 cm) s pečatom. Ulomak ima sačuvan jedan originalni prošireni rub visok oko 6,5 cm. Boja po Munsellu: 5YR 7/6 reddish yellow. Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 2,5–2,8 × 10 cm) oblika *tabulae ansatae*. Obje anse imaju polukružni oblik, ali nisu jasno sačuvane.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEGVIIC·P·F

Leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Iza slova C nalazi se točka u funkciji razdjelnice. Nije jasno nalazi li se između slova P i F točka u funkciji razdjelnice.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Babić 2008: 233, kat. br. 94.

9. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 29.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 19,5 × 19,8 × 3 cm) s pečatom. Ulomak ima sačuvan jedan originalni rub dužine oko 9 cm. Iznad pečata djelomično je sačuvan utisnuti žlijeb i otisci (životinjske šape?). Boja po Munsellu: 2.5YR 5/8 red.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,5 cm) oblika *tabulae ansatae*. Obje anse imaju polukružni oblik.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEGVIIC·P·F

Leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Iza slova C nalazi se točka u funkciji razdjelnice.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

10. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u

Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 34.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 21 × 16 × 3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Sačuvan je dio originalnoga ruba tegule u dužini od 10 cm. Boja po Munsellu: 5YR 7/6 reddish yellow. Opis pečata: Sačuvan je samo početni dio pečata. Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju oblika *tabulae ansatae*. Početna ansa ima polukružni oblik. Slova su izlizana u donjem dijelu.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEGVIIC·[P·F]

Leg(ionis) VII C(laudiae) [p(iae) f(idelis)]

Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Iza slova C nalazi se točka u funkciji razdjelnice.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

11. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 48.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 12 × 13,5 × 3,5 cm) s pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 5/6 red.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 2,7 cm) oblika *tabulae ansatae*. Obje anse djelomično su oštećene, ali ipak se čini da nemaju izraženi polukružni oblik poput prethodnih primjeraka.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEGVIIC·P·F

Leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Slovo G moguće je interpretirati i kao slovo C.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

12. Ulomak opeka hipokausta s pečatom

kohorte VIII. *Voluntariorum civium Romanorum*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. RK 30.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak opeka hipokausta (promjer: 20 cm; vis. 10 cm) s pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 7/6 light red.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 3,2 × 13,5 cm).

Pečat se slijeva nadesno čita:

CoH VIII VoL

CoH(ortis) VIII VoL(untariorum civium Romanorum)

Datacija: Od 1. do 3. st.

Literatura: Babić 2008: 233, kat. br. 95.

13. Ulomak tegule s pečatom

kohorte VIII *Voluntariorum civium Romanorum*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, RK 31.

Mjesto nalaza: Čitluk (*Aequum*), 1938. god.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim.

30 × 24 × 2,7 cm) s pečatom. Ulomak ima sačuvan jedan originalni rub. Iznad pečata djelomično su sačuvani utisnuti žljebovi u obliku koncentričnih kružnica. Boja po Munsellu: 5YR 7/8 reddish yellow.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju.

Pečat se slijeva nadesno čita:

CoH VIII VoL

CoH(ortis) VIII VoL(untariorum civium Romanorum)

Datacija: Od 1. do 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

14. Ulomak tegule s pečatom

kohorte VIII. *Voluntariorum civium Romanorum*

Mjesto pohrane: Zbirke Franjevačkoga samostana u Sinju – Arheološka zbirka, inv. br. 32.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule

(dim. 16,5 × 20 × 2,7 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 5YR 7/6 reddish yellow.

Opis pečata: Sačuvan je samo početni dio pečata. Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (vis. 3,5 cm).

Pečat se slijeva nadesno čita:

CoH VIII V[oL]

CoH(ortis) VIII V[oL(untariorum civium Romanorum)]

Datacija: Od 1. do 3. st.

Literatura: Neobjavljeno.

Muzej Cetinske krajine

15. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine,

Inv. br. MCK-B-920.

Mjesto nalaza: Čitluk (*Aequum*), unutar gradskih zidina. Godine 1959. slučajno ga je pronašao prof. Ante Vuletić.

Opis predmeta: Ulomak tegule

(dim. 6,6 × 10,1 × 3,5 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 7.5YR 8/2 reddish yellow.

Opis pečata: Sačuvan je samo početni dio pečata.

Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju oblika *tabulae ansatae*. Početna ansa ima polukružni oblik.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEG VII[CPF]

Leg(ionis) VII [C(laudiae) p(iae) f(idelis)]

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

16. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-AZ-301.

Mjesto nalaza: Gardun; otkupljen od Petra Tadinca 30. prosinca 1972.

Opis predmeta: Ulomak tegule

(dim. 13,1 × 17,6 × 2,9 cm) s pečatom; boja po Munsellu: 2.5YR 7/8 light red.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 2,8 × 10,4 cm) oblika *tabulae ansatae*. Obje anse imaju polukružni oblik. Slova su jako izlizana.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEGVIICPF

Leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

17. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-AZ-388.

Mjesto nalaza: Čitluk; pronađen na iskopu zemlje kod kuće M. Bilandžića 10. srpnja 1979. S terena ga je donio A. Milošević.

Opis predmeta: Ulomak tegule

(dim. 22 × 25 × 4,5 cm) s pečatom. Ulomak ima sačuvan jedan originalni prošireni rub visok oko

18 cm. Ulomak je prekriven inkrustacijom; boja po Munsellu: 7.5YR 8/3 reddish yellow.
 Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 3 × 8,7 cm) oblika *tabulae ansatae*. Anse imaju polukružni oblik. Slova su ponegdje teško čitljiva zbog inkrustacije.
 Pečat se slijeva nadesno čita:
LEGVIICPF
Leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis)
 Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
 Literatura: Neobjavljeno.

18. Ulomak tegule s pečatom legije XI *Claudia pia fidelis*
 Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-B-926.
 Mjesto nalaza: Gardun; otkupljen od Petra Tadinca 30. prosinca 1972.
 Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 11,8 × 13,3 × 3,1 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 7.5YR 8/3 reddish yellow.
 Opis pečata: Sačuvan je samo završni dio pečata.
 Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 1,9 × 7,2 cm).
 Pečat se slijeva nadesno čita:
[L]EG XI CPF
[L]eg(ionis) XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)
 Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
 Literatura: Neobjavljeno.

19. Ulomak tegule s pečatom legije XI *Claudia pia fidelis*
 Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-AZ-297.
 Mjesto nalaza: Gardun; otkupljen od Petra Tadinca 30. prosinca 1972.
 Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 13,3 × 7,2 × 3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 7.5YR 8/2 pinkish white.
 Opis pečata: Sačuvan je samo početni dio pečata.
 Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 1,8 × 4,9 cm).
 Pečat se slijeva nadesno čita:
LEG X[ICPF]
Leg(ionis) X[I] C(laudiae) p(iae) f(idelis)]
 Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
 Literatura: Neobjavljeno.

20. Ulomak tegule s pečatom legije XI *Claudia pia fidelis*
 Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-B-926.
 Mjesto nalaza: Gardun; otkupljen od Petra Tadinca 30. prosinca 1972.
 Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 10,6 × 7,9 × 1,9 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 7.5YR 7/4 pink.
 Opis pečata: Sačuvan je samo početni dio pečata.
 Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 1,9 × 6,5 cm).
 Pečat se slijeva nadesno čita:
LEG XI C[PF]
Leg(ionis) XI C(laudiae) [(p(iae) f(idelis)]
 Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.
 Literatura: Neobjavljeno.

21. Ulomak tegule s pečatom kohorte III *Alpinorum*
 Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-AZ-300.
 Mjesto nalaza: Gardun; otkupljen od Petra Tadinca 30. prosinca 1972.
 Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 7 × 7,4 × 2,8 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 5YR 5/8 red.
 Opis pečata: Sačuvan je samo srednji dio pečata.
 Reljefna slova nalaze se u udubljenju visine 3,6 cm.
 Pečat se slijeva nadesno čita:
[CO]H·III·A[LP]
[Co]h(ortis) III A[lp(inorum)]
 Datacija: 2. stoljeće.
 Literatura: Neobjavljeno.

22. Ulomak tegule s pečatom kohorte III *Alpinorum*
 Mjesto pohrane: Muzej Cetinske krajine, Inv. br. MCK-AZ-303.
 Mjesto nalaza: Gardun; otkupljen od Petra Tadinca 30. prosinca 1972.
 Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 11,5 × 13,5 × 2,9 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 6/6 light red.
 Opis pečata: Sačuvan je samo srednji dio pečata.
 Reljefna slova nalaze se u udubljenju visine 3,5 cm.

Pečat se slijeva nadesno čita:

CoH[_ _ _]

Coh (ortis) [_ _ _]

Datacija: 2–3. stoljeće.

Literatura: Neobjavljeno.

Muzej triljskog kraja

23. Ulomak tegule s pečatom legije IIII *Flavia felix*
Mjesto pohrane: Muzej triljskog kraja, inv. br. MTK-147.

Mjesto nalaza: Nepoznato.

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 60 × 30 × 2,8–3,1 cm) s pečatom. Sačuvan je originalni rub tegule u dužini od 47 cm. Boja po Munsellu: 7.5 YT 7/6 reddish yellow

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 12,3 × 2,8–3,7 cm). Gornji dio slova lagano je izlizan.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEG·III·FF

Leg(ionis)·IIII F(laviae) f(elix)

Datacija: Od 70. do 86. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

Arheološka istraživanja u okviru projekta Rimski vojni logori u Hrvatskoj – Tilurij (0130460)

24. Tegule s pečatom legije IIII *Flavia felix*

Mjesto nalaza: Selo Vojnić kod Trilja.

Opis predmeta: Tegula (dim. 58 × 48 × 2,5 cm) s pečatom. Tegula je gotovo u potpunosti sačuvana, nedostaju jedino dva kuta koja su otučena.

Opis pečata: Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 12,4 × 3,4 cm). Stražnji je kraj pečata oštećen.

Pečat se slijeva nadesno čita:

LEG IIII[F·F]

Leg(ionis)·IIII [F(laviae) f(elix)]

Datacija: Od 70. do 86. g. po. Kr.

Literatura: Sanader 1999–2000: 231–232, sl. 7.

25. Ulomak tegule s pečatom kohorte III Alpinorum
Mjesto pohrane: Muzej triljskog kraja, inv. br. MTK-933.

Mjesto nalaza: Gardun.

Opis predmeta: Dva ulomka tegule koji prijanjaju jedan uz drugi (dim. 22,6 × 25,8 × 2,3–2,8 cm) s pečatom. Na ulomcima su sačuvani utisnuti žljebovi. Boja po Munsellu: 2.5 YR 6/8 light red.

Opis pečata: Reljefna slova i reljefno izveden okvir oblika tabulae ansatae nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 3,6 × 13,6 cm).

Pečat se slijeva nadesno čita:

COH III ALP

Coh(ortis) III Alp(inorum)

Između slova H i broja III te broja III i slova A nalaze se točke u funkciji razdjelnice.

Datacija: 2. stoljeće.

Literatura: Tončinić 2003: 226, br. 17, T. 3.3.

26. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Muzej triljskog kraja u Trilju, inv. br. MTK-932.

Mjesto nalaza: Gardun (*Tilurium*).

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 5,1 × 5,8 × 3 cm) s djelomično sačuvanim pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 7/8 light red.

Opis pečata: Sačuvan je samo srednji dio pečata.

Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju (dim. 2,3 × 4,8 cm).

Pečat se slijeva nadesno čita:

[L]EGVII[CPF]

[L]eg(ionis) VII [C(laudiae) p(iae) f(idelis)]

Ispred slova E naziru se okomita i vodoravna hasta slova L. Slovo G moguće je interpretirati i kao slova CI u ligaturi, što izgleda kao naopako slovo D. Iza broja VII naziru se tragovi slova C.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Tončinić 2003: 226, br. 18, T. 3.2.

27. Ulomak tegule s pečatom

legije VII *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Muzej triljskog kraja u Trilju, inv. br. MTK 1705.

Mjesto nalaza: Gardun (*Tilurium*).

Opis predmeta: Ulomak tegule (dim. 22,9 × 9,1 × 3,3 cm) s djelomično sačuvanim

pečatom. Boja po Munsellu: 2.5YR 6/6 light red.
Opis pečata: Sačuvan je samo srednji dio pečata.
Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju
(dim. 2,6 × 6,3 cm). Slova su izlizana.

Pečat se slijeva nadesno čita:

[LEG]VII C[PF]

[Leg(ionis)] VII C(laudiae)[(p(iae) f(idelis)]

Iza slova C nazire se okomita hasta slova P.

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

28. Ulomak tegule s pečatom

legije XI *Claudia pia fidelis*

Mjesto pohrane: Muzej triljskog kraja,

inv. br. MTK-1708.

Mjesto nalaza: Gardun, slučajni nalaz.

Opis predmeta: Ulomak tegule

(dim. 9,6 × 5,9 × 2,4 cm) s djelomično sačuvanim
pečatom. Boja po Munsellu: 5 YR 7/6 reddish ye-
llow.

Opis pečata: Sačuvan je samo srednji dio pečata.

Reljefna slova nalaze se u pravokutnome udubljenju
(dim. 1,3 × 4,8 cm).

Pečat se slijeva nadesno čita:

[LE]G XI C[PF]

[Le]g(ionis) XI C(laudiae) [p(iae) f(idelis)]

Datacija: Nakon 42. g. po. Kr.

Literatura: Neobjavljeno.

¹ Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenoga projekta Rimski vojni logori u Hrvatskoj koji se provodi uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

² Munsell soil color charts, GretagMacbeth, Revised washable edition, New York, 2000.

SLIKOVNI PRILOZI

Slike kat. br. 1.-23. fotografije Domagoj Tončinić,
Angela Tabak i Anita Librenjak

Slike kat. br. 24.-28. crteži Krešimira Rončevića

Domagoj Tončinić, Angela Tabak, Anita Librenjak

ROMAN MILITARY STAMPS IN THE CETINA DISTRICT (CETINSKA KRAJINA)

(Summary)

In 1967 G. Alföldy analysed the distribution of military stamps in the Roman province of Dalmatia and attested that this kind of finds was left in the area by four troops legio XI Claudia pia fidelis (Burnum, Dolac and Salona), legio VIII Augusta (Smrdelji, Burnum, Asseria, and Gradčine), legio IV Flavia felix (Smrdelji, Burnum, Asseria, Promona, Andetrium, Salona and Vitina) and cohors VIII voluntariorum civium Romanorum (Tilurium, Andetrium, Salona). In comparison with the provinces at the borders of the Empire – Britannia, Germania and Pannonia, in Dalmatia there is relatively little evidence of military stamps. The explanation is that important military troops stayed in Dalmatia for a relatively short period dated by the mid 1st c. AD, the time when military stamps on bricks had not been usual yet. Another explanation may be the lack of significant finds of military stamps in Dalmatia and few excavations of Roman military localities, which at the time referred to Tilurium first of all, the camp where legio VII lived during their stay in the province of Dalmatia.

In the meantime the scientific researches – archaeological excavations in Tilurium; the analysis of the inventory in the Museum of Cetinska Krajina, the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Sinj, and the Museum of Trilj Countryside (Muzej triljskog kraja) – within the project of the Roman legionary camp in Croatia – Tilurium (0130460) filled the gaps in knowledge and changed the idea of the distribution of military stamps in Dalmatia. Tilurium should be listed among the sites with stamp of legion IV Flaviae felix and XI Claudia pia fidelis; and the list of troops that in the Roman province of Dalmatia produced stamped bricks should include the two: cohorts III Alpinorum and legio VII Claudia pia fidelis. It is the first time in this paper that certain stamps have been published and analyzed in the context of other stamps of military troops in the province of Dalmatia.

LITERATURA

Abramić 1940

M. Abramić, "Historijski natpisi iz Garduna", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* LI (1930–1935), 1940, 225–228.

Alföldy 1967

G. Alföldy, "Die Verbreitung von Militärziegeln im römischen Dalmatien", *Epigraphische Studien* 4, 44–51.

Alföldy 1987a

G. Alföldy, "Verbreitung von Militärziegeln im römischen Dalmatien", in: *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962–1985*, MAVORS Roman Army Researches, Amstredam, 1987, 317–325.

Alföldy 1987b

G. Alföldy, "Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien", in: *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962–1985*, MAVORS Roman Army Researches, Amsterdam, 1987, 239–297.

Babić 2008

A. Babić, "Keramika", in: M. Topić (ed.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 2008, 187–227.

Betz 1938

A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, n. F., Heft 3, Wien, 1938.

Bulić 1903

F. Bulić, "Iscrizioni inedite. Gardun-Vojnić, Arduba (?), Delminium (?)", *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 26, 1903, 129–136.

Cambi et al. 2007

N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić & J. Zaninović, *Rimska Vojska u Burnumu/L' esercito romano a Burnum, Drniš – Šibenik – Zadar*, 2007.

Campbell 2006

D. B. Campbell, *Roman Legionary Fortresses 27 BC–AD 378 (Fortress 43)*, Oxford, 2006.

Demicheli 2006

D. Demicheli, "Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i Zbirke franjevačkog samostana u Sinju", *Izlaganje na znanstvenome skupu Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, Sinj, 10–13. 10. 2006, Zagreb, 2011, 69–97.

Dodig 2008

R. Dodig, "Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga = Roman military stamps from Ljubuški", *Opuscula archaeologica* 31 (2007), 2008, 143–164.

Pedišić – Podrug 2008

I. Pedišić & E. Podrug, "Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika = Roman brick workshop stamps from the collection of the Šibenik City Museum", *Opuscula archaeologica* 31 (2007), 2008, 81–142.

Patsch 1900

C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina VIII, 1900, 33–166.

Ritterling 1925

E. Ritterling, "Legio", in: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 12, Stuttgart, 1925, col. 1211–1829.

Sanader 1999–2000

M. Sanader, "Kasnocarska grobnica iz Vojnića", *Opuscula archaeologica* 23–24, 1999–2000, 225–236.

Sanader 2003

M. Sanader, *Tilurium I. Istraživanja – Forschungen 1997–2001*, Zagreb.

Sanader et al. 2006

M. Sanader, D. Tončinić, I. Ožanić & I. Miloglav, "Gardun (Tilurium)", *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, 2006, 348–350.

Spaul 2000

J. Spaul, *Cohors 2: The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International Series 841, Oxford, 2000.

Tončinić 2003

D. Tončinić, "Koštani i drugi nalazi = Knochen- und andere Funde von Gardun", in: M. Sanader, *Tilurium I. Istraživanja – Forschungen 1997–2001*, Zagreb, 2003, 257–270.

Tončinić 2004

D. Tončinić, *Spomenici VII. legije u rimskoj provinciji Dalmaciji, magistrarska radnja*, Zagreb, 2004.

Tončinić 2005

D. Tončinić, "Votivna ara iz Tilurija", *Opuscula archaeologica* 28, 2005, 147–157.

Tončinić 2007

D. Tončinić, "Werkzeugdarstellungen auf einer Grabstele aus Tilurium", in: E. Walde & B. Kainrath (eds.), *Die Selbstdarstellung der römischen Gesellschaft in den Provinzen im Spiegel der Steindenkmäler. Akten des IX. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens*, Innsbruck, 2007, 259–264.

Tončinić 2009

D. Tončinić, "Ziegelstempel römischer Militäreinheiten in der Provinz Dalmatien", in: A. Morillo, N. Hanel & E. Martin (eds.), *LIMES XX Estudios sobre la frontera romana/Roman Frontier Studies*, Madrid, 2009, 1447–1459.

Zabehlicky-Scheffenecker 1979

S. Zabehlicky-Scheffenecker, *Burnum I. Erste Berichte über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XIV, Wien, 1979.

Zaninović 1996

M. Zaninović, "Vojni značaj Tilurija u antici", in: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 280–291.

Wilkes 1969

J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969.

Wilkes 1979

J. J. Wilkes, "Dalmatia, importation and manufacture of stamped bricks and tiles in the Roman province of Dalmatia", in: A. McWhirr (ed.), *Roman brick and tile: studies in the manufacture, distribution and use in the western empire*, Oxford, 1979, 65–72.

1.

3.

2.

4.

5.

8.

6.

9.

7.

10.

12.

11.

13.

14.

17.

15.

18.

16.

19.

20.

22.

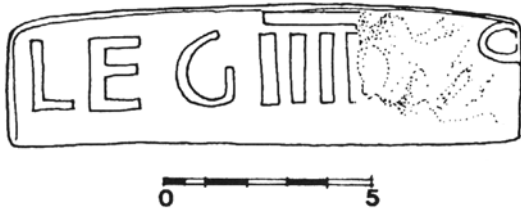
21.

23.

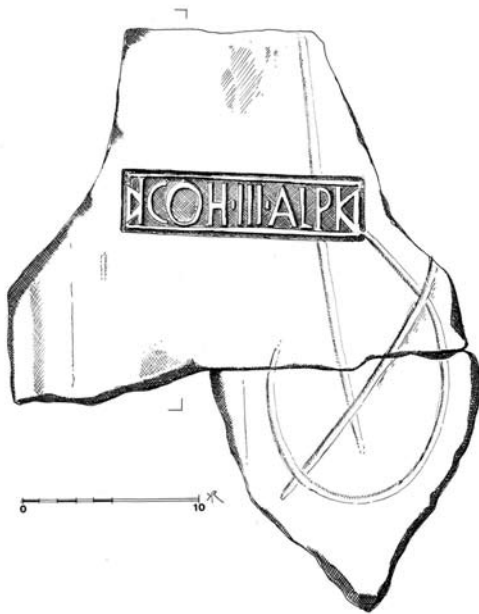
24.

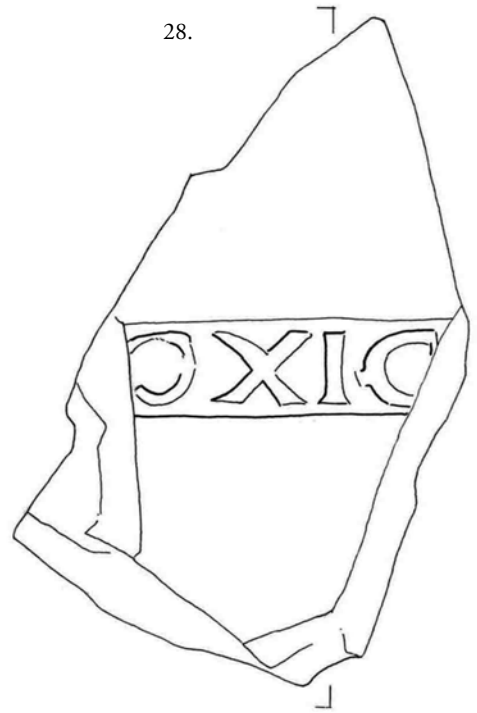
27.

25.

28.

26.

